

A magyar nyelvatlasz munkálatai¹

A Magyar Nyelvatlasz-munkálatok első szakaszáról beszámoltam A magyar Nyelvatlasz előkészítése (Budapest 1944.) című jelentésemben, valamint a Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből (Budapest 1947.) című gyűjteményes munkához írt bevezetésben. Az a kezdet azonban, mely a fölötté korlátozott anyagi lehetőségek ellenére is biztatóan körvonalazott elsőnek említett jelentésemben, a bekövetkezett háborús események miatt teljesen ellankadt. Noha a próbagyűjtések tapasztalatai alapján magam átdolgoztam a tervezetet: kérdőíveket és kutatópont-kijelölést egyaránt, sőt megkezdődött a kérdések pontos megszövegezése is, 1943 után már gyűjtés nem folyt, tehát a tulajdonképeni nyelvatlaszgyűjtések végleges kérdőívekkel, kikristályosodott programmal és végleg kijelölt gyűjtőkkel meg sem indult. Mindazáltal sem a munka felépítésében, sem a gyűjtésben szerzett tapasztalatok nem veszték teljesen kárba, hanem a nyelvatlasz-munkálatok újjászületése, újra megindulása során érvényesíthetők voltak, habár, főleg e munkálatok megindításakor, nem olyan mértékben, ahogy kívánatos lett volna.

A nyelvtudomány öt éves terve elevenítette föl a nyelvatlasz ügyét. 1949 februárjában a Tudományos Tanács a nyelvészkutatók szélesebb köreit bevonó megbeszélésében szerepelt újból határozott formában a nyelvatlasz kérdése, mint az öt éves nyelvtudományi tervnek előreláthatólag egyik fontos pontja. Ez az értekezlet bizottságot is küldött ki a nyelvtudományi terv kidolgozására, e bizottság azonban magával a nyelvatlasz kérdéssel részletekbe menően nem foglalkozott, s a tervek kidolgozásában kezdeményező szerepe nem volt. Közben azonban ugyanez év márciusában megalakult a Kelet európai Tudományos Intézet keretén belül a Nyelvtudományi Munkaközösség Déme László vezetésével, Benkő Lóránd, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Sulán Béla és Szabó Dénes munkatársakkal, s egyben a munkálat anyagi alapja is körvonalazódott a Tudományos Tanács költségvetés-tervében. Ez a munkaközösség nemcsak örökségképen kapta a nyelvatlasz gondolatát és szervezetének csiráit a volt egyetemi Magyarságtudományi Intézettől, melyre annak idején a Nyelvatlasz-bizottság e munkálatok adminisztrációját bízta, de három munkatársa, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos és Szabó Dénes a megeiőző próbagyűjtésekben is eredménnyel közreműködött és értékes tapasztalatokat gyűjtött, sőt Szabó Dénes a szervezés és a próbakötet szerkesztési munkálataiban is jelentékeny részt vett. A tapasztalat-átadás lehetősége tehát megvolt. A nyelvatlasz mégis új elgondolással indult meg, sőt bizonyos fokig újra végigvergődött a kezdet nehézségein, s ha nem is valamennyi, de néhány gyermekbetegségen.

A Nyelvtudományi munkaközösség, mely egyik legfontosabb tervpont-

¹ E jelentés pontos, számszerű adatait a jelentésekből és a jegyzőkönyvekből Lőrincze Lajos volt szíves összeállítani és rendelkezésemre bocsátani. Fáradtságát ez úton is megköszönöm.

jául a nyelvatlazt jelölte meg, a nyelvatlazs-munkálatokra tervet készítet. E terv vázlatát a Tudományos Tanács említett értekezletétől kiküldött tervbizottság ugyanazon év május havában az ötéves terv vázlatának keretében eljuttatta a kutatókhoz, hozzászólásaikat, javaslataikat kérve. Az ötéves terv még elfogadatlan szövege — és benne első pontként a nyelvatlazs terve — megjelent a Magyar Nyelvben (XLV,98): „Kb. 500 kutatópont felderítése és az anyag feldolgozása (összefoglaló hangtérképek, szöföldrajzi lapok közzététele stb.). A térképek kartográfiai eszközökkel a társadalmi rétegeződést is tükrözik.“ — Ez az elgondolás kétségtelenül kissé túlméretezett (500 kutatópont rendkívül sűrű hálózatot adott volna), továbbá igen nehéz feladatokra (társadalmi rétegeződés nyelvi térképezése) vállalkozott, viszont elgondolása szemmel láthatólag az volt, hogy a hangtani megoszlást néhány példa alapján szkematizálja s majdan színtalokban vagy más hasonló módon tüntesse fel, azaz a nyelvgeográfiától visszakanyarodott az újgrammatikus iskolához. A szükségszerűen vázlatos terv nem adhatott természetesen képet arról, hogy a kérdőívek milyen természetűek lesznek, s maguk a munkálatok: gyűjtés, szervezés stb. milyen módon folynak, holott a munkaközösségben ekkor már kialakult erre vonatkozólag több elgondolás (részben az előző tervek örökségeken), így a hangtani és az alaktani szempont előtérbe hozása, a több, de képzett nyelvész gyűjtővel való gyűjtés, gépi ellenőrzés stb., amik részben, ha menetközben néha módosulva is, később elevebb tartalommal tölték meg és meg is valósultak. Azonkívül folyt már a próbaívek anyagának összeállítása, valamint külföldi nyelvatlazsmunkálatok tanulmányozása.

1949 szeptemberében már az ötéves terv első évre eső részének megbeszélése során a Munkaközösség előterjesztéseképpen a nyelvatlazs a következő részletekkel szerepelt:

„A magyar nyelvatlazs 500 kutatópontja közül az ötéves terv első évében (1950.) 120-at dolgozunk fel. A kutatópontok kiválasztásánál (=ban) a következő szempontokat vesszük figyelembe: 1. A kutatópontok hálózata lehetőleg egyenletesen oszolja meg. 2. Csak régebbi, magyar nyelvű települések legyenek. 3. Átlagfalvak (1000—2000 lakos körül). 4. Földműves lakosságú községek legyenek.

A mellékelten feltüntetett kutatópontokra először kiszáll egy kutató négy-négy napra, ott mintegy 500 szavas kérdőív adatait gyűjti fel. Ezután egy magnetofonnal felszerelt ellenőrzőcsoport végighalad valamennyi ponton gépkocsival, ellenőrzi a gyűjtést és szövegeket rögzít. A kérdőívet nyomtatásban kapja meg minden gyűjtő... A kérdőív még 1949 folyamán elkészül, és nyomtatásban (kb. 600 példány) 1950 februárjában meg kell jeleníen, hogy a terv megvalósítható legyen.

A gyűjtés munkájában a következők vesznek részt: Szabó Dénes, Benkő Lóránd, Kálmán Béla, Sulán Béla, Deme László, Lőrincze Lajos, Papp László, Péter László, Kázmér Miklós, Kelemen József, Végh József, Temesi Mihály.

Az ellenőrzés munkáját végzi: Benkő Lóránd, Deme László, Lőrincze Lajos, Sulán Béla és Szabó Dénes. A munka irányításában részt vesz Pais Dezső és Bárczi Géza.“ — Ezután a tervezet felsorolja az 1950. évre kiválasztott kutatópontokat.

Az értekezlet ezt a tervet elfogadta.

Körülbelül ezen a ponton kapcsolódtam bele én is újból tevékenyebben a nyelvatlazs-munkálatokba, eleinte mint a Tudományos Tanácstól illetőleg az Akadémiától delegált tag, majd mint a szerkesztőbizottság tagja, később

elnöke, s végül, mint a munkálatoknak az Akadémiától megbízott vezetője. A közös megbeszélések megindultak, majd a szerkesztőbizottság megalakulásától rendszeressé váltak; átlag kéthetenként egyszer tartottunk ilyen megbeszélést, de legalább havonként egyszer, a munka egyes szakaszaiban szükség szerint azonban hetenként is. 1951 januárjától azokat a munkatársakat is meghívtuk e megbeszélésekre, akik nem voltak az Intézetnek vagy a szerkesztőbizottságnak a tagjai, így e megbeszélések minden munkatársat egyesítettek a lehetőség szerint. E megbeszélések mindegyikében kialakultak, kötelező határozatok születtek, s ha kellett, azokat a jegyzőkönyvekben is rögzítették. A jegyzőkönyvek rövidege folytán az ellentétes vélemények nem domborodnak ki elég tisztán, inkább csak a döntések szövegadását kapjuk belőlük. Maguk a határozatok sohasem hatalmi szó sulya alatt születtek, hanem mindig a kölcsönös megegyezés alapján, esetleg a kialakult többségi vélemény kerekedett felül, anélkül, hogy formális szavazásra került volna a sor. A munkaközösség e megbeszélések során mind jobban összehangolódott.

1949 őszén a munkaközösség továbbra is igen nagy buzgalommal folytatta tevékenységét, mely egyrészt a nyelvatlasz-terv felépítésében, másrészt a munkálatok megszervezésében állott. Elméleti látókörét tovább bővítette az idegen nyelvatlaszmunkálatok tanulmányozásával s amellett ideiglenesen elkészítette a kérdőíveket. E kérdőívek voltaképpen egyelőre csak a meginduló próbagyűjtésekre szóltak, hiszen ezeknek a próbagyűjtéseknek egyebek között a kérdőívek esetleges hiányaira, fogyatékoságaira, túlzott nehézségeinek földerítésére is kellett szolgálniuk. Magukat a kérdőíveket a munkatársak szűkebb körben pontról pontra, egyes szakaszokat esetleg napokon át, megvitatták, s azután kerültek csak azokra a megbeszélésekre, melyeken az Akadémia kiküldöttei is megjelentek, de még ezután is megőrizték egyelőre kísérleti jellegüket. Első formájukban e kérdőívek 1949 novemberében készültek el, mégpedig előbb a hangtani megfigyeléseket célzó, azután az alaktani tényekre vonatkozó szósorozat. A hangtani vonatkozású részben úgy válogatták össze a szavakat, melyeket válaszul reméltek kapni, hogy tartalmazzanak több példát minden várható tendenciára lehetőleg több helyzetben. A szótani és szóragozási kérdésekhez G o m b o c z Alaktana szolgált alapul. A két szempontot — hangtanit és az ú. n. alaktanit — azonban igyekezett a munkaközösség gazdaságosan összeegyeztetni oly módon, hogy egy-egy szótani, szóragozási példa hangtani téren is lehetőleg tanulságos legyen, azaz körülbelül oly módon, ahogyan magam is annak idején a kérdőíveket összeállítottam. Fölölet azonban ez az első kérdőív mintegy 150 szóföldrajzi jellegű tételt is — természetesen növények neveit — mert a munkának ebben a szakaszában külön szóföldrajzi gyűjtés megindítása, noha az Akadémia kiküldötte határozottan ennek szükségessége mellett foglalt ismételt állást, még nem öltött testet, legalábbis mint az első ötéves terv programmpontja. E szempontból tehát elvileg is eltért a munkaközösség eredeti terveimtől, melyek mind a három — szóföldrajzi, szó- és szóragozási, hangtani — szempontot egyazon kérdőívben próbálta egyesíteni.

E kérdőívek nem tartalmazták a megformulázott kérdéseket, a kérdések megszövegezését, a hozzájuk sokszor szükséges helyzetvázolást a próbagyűjtések során, a már megindult gyűjtések első, sőt részben későbbi szakaszában is teljesen a gyűjtő belátására volt bízva, ami kétségtelenül az a veszedelemmel fenyegetett, hogy az így különféleképpen feltett kérdések, más és más helyzetbe beillő feleletek anyaga nem lesz mindig egynemű,

egyértékű. Az Akadémia kiküldötte kezdettől az egyöntetű megszövegezés mellett foglalt állást.

Bár a munka addig is buzgalommal és lelkesedéssel folyt, külön lendületet kapott a Sztálin születésnapjára tett felajánlásokban, melyekről a nyelv-talasz-kongresszus december 20-án tartott díszgyűlésén a következő jelentés számolt be:

„Feldolgoztuk és megbeszéltük a Szovjetunió nyelvatalaszáról szóló tervezetet, beszámolót és kritikát. Ezen kívül jegyzeteket készítettünk a Német Nyelvatalaszról (Wenker), az Olasz Nyelvatalaszról (Jud és Jaberg), a Szlovák Nyelvatalaszról (Stolc), az egyik (Veigand) és a másik (Puskariu, Pop, Popovici) Rumén Nyelvatalaszról, az Észti Nyelvatalaszról (Saareste), Francia Nyelvatalaszról (Gilléron-Edmond), a Svájci Nyelvatalaszról, a Szlovén Nyelvatalaszról (Tessniére), New-England Nyelvatalaszáról, az Általános kérdőívről (Cohen)-Dauzat két nyelvjárásföldrajzi művéből. Ezek tanulságait szintén több ülésen megvitattuk.

2. Az eddigi magyar gyűjtések eredményeinek összefoglalása, társadalmi alapjakkal egybevetett kritikája és a követendő út vázlatos rögzítése kéziratban készen áll. A tanulságokat nyelvatalaszunk kérdőívének összeállításában már értékesítettük is.

3. 750 szavas kérdőívünk kész. A szükséges próbagyűjtéseket elvégeztük. Összesen 7 falu anyagát gyűjtöttük össze, a módszer egysége és tapasztalatcsere érdekében minden faluba 2—2 gyűjtő szállt ki, azaz a tagok többsége 2-2 falut gyűjtött fel. Ebbe a munkába bevontuk már 2 leendő vidéki munkatársunkat is. A próbagyűjtések eredményeként külföldi viszonylatban is jelentős módszerbeli újításokat vezettünk be.“

E jelentés, melynek összeállításában az Akadémia kiküldötte nem vett részt, néhány ponton túlzott derűlátást árul el. Kész kérdőívről, befejezett próbagyűjtésről beszél. A munkának ebben a szakaszában ez a derűlátás természetes és inkább lendítő, mint káros. Feltűnő a külföldi irodalom elégtelen feldolgozása is. Ezen a téren is állandóan folyt később is az elméleti ismeretszerzés, de felfogásukat lényegesen nem módosította. Figyelemre méltó e beszámoló arról való tájékoztatása, hogyan folytak le a próbagyűjtések. Minthogy a gyűjtés az eredeti elgondolásnak megfelelően viszonylag nagyszámú (eredetileg 12) gyűjtő munkája lett volna, szükségesnek látszott a gyűjtők eljárását, kérdező módszerét, az adatközlőkhöz való viszonyulását, de főleg hallását és fonétikai lejegyzését egybehangolni. Ezért más és más párosításban 2-2 gyűjtő szállt ki egy-egy faluba, s ebben az irányban később is igen jelentékeny és végül célravezető erőfeszítések történtek.

Magán az Országos Nyelvész-kongresszuson (1949. dec. 19-21) a nyelvatalasz ügyében három szakmai megbeszélést tartott a munkaközösség, minden érdeklődő bevonásával. Az első általános beszámoló volt, a különben élénk érdeklődés és számos hozzászólás azonban nem módosította lényegesen az addigi elgondolásokat. Nagyobb fontosságú volt a jelölésrendszer megtárgyalása. Deme László egy körültekintően kidolgozott kompromisszumos jelölési rendszer javaslatát terjesztette elő, mely a Csűrű-féle hangjelölésnek az Első magyar néprajvkutató értekezleten elfogadott módosításán alapult, kiegészítve a Setälä-féle rendszer megfelelő vonásaival (vö. Debr. MNyI. Kiadv. 31). E jelölésmódot, mely azóta a nyelvatalaszgyűjtés során bevált, a kongresszus némi részletmódosításokkal elfogadta.

1950 januárjában Kálmán Béla és Lőrincze Lajos, alapul véve egyrészt azt a teljes, de nem végleges kéziratot kérdőívet, melyet a nyelvatalasz-

munkálatok első, abbamaradt szakaszában én készítettem, másrészt azt az ugyancsak kéziratos kérdőívet, melynek alapján Szabó T. Attila és munkatársai kalotaszegi gyűjtésüket végezték, végül pedig a Magyar Tájékoztató anyagát, hozzáláttak egy külön szóföldrajzi gyűjtőív összeállításához. E kérdőív eredetileg mintegy 1000 szót tartalmazott, később különféle megfontolások alapján ez a mennyiség fokozatosan csökkent, s végül mintegy 650 szóban állapodott meg. A munkaközösség tehát elhatározta, hogy a másik nyelvatlással párhuzamosan és egyidejűleg egy külön szóföldrajzi atlaszt is készít. A szóföldrajzi próbagyűjtések 1950 februárjában indultak meg, s minthogy a gyűjtők — Kálmán Béla és Lőrincze Lajos — már az első szakasz próbagyűjtésében, a nyelvtani térképek próbagyűjtésében is részt vettek, tehát lehiggadt és frissen szerzett tapasztalatokkal egyaránt felvértezve indultak új feladatuknak, már kezdettől kielégítő és a végleges atlasz számára is jól használható eredménnyel jártak.

Közben megalakult a Nyelvtudományi Intézet, egyelőre még bizonytalan függőségben, irányítást részben önmagától, részben az Akadémiától várva, részben pedig a Vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól, melyhez ekkor adminisztratív tartozott. Ezzel viszont megszűnt a Magyar nyelv-tudományi munkaközösség. Ez a Nyelvtudományi Intézetbe olvadt bele, s munkatársai legnagyobb részt az intézet magyar osztályának kutatói lettek. A nyelvatlász készítését viszont a magyar osztály a maga legelsőrendűbb feladatának tűzte ki. A Nyelvtudományi Intézetnek ez év februárjában a Magyar Tudományos Akadémiához intézett jelentéséből kiderült, hogy a nyelvatlász-munkaterv ekkor még mindig némi túlméretezettséget mutatott, hiszen nemcsak fenntartotta a nyelvtani térképek számára eredetileg fölvetett 500 kutatópontot, melyből 120-at óhajtott a terv első évében elvégezni, de ehhez hozzávette még a szóföldrajzi gyűjtést 200 kutatóponttal, s ezek közül az első évben 50-et irányzott elő. A nyelvtani kérdőív változatlanul 750 szót tartalmazott, míg a szóföldrajzi kérdőív ekkor még az 1000 szónál tartott, noha a lista megfelelő kigyomlálásának gondolata már ekkor felmerült éppen a gyűjtők és tervezők részéről, sőt erre vonatkozólag a megbeszélések meg is indultak. Megjegyzendő azonban, hogy a kutatópontok, noha ki voltak jelölve, végleges rögzítést még nem kaptak. A próbagyűjtések során kiderült ugyanis, hogy bármily körültekintéssel választották is ki — elméleti tájékozódás alapján — a kutatópontokat, a gyakorlatban néha a választás nem bizonyult szerencsésnek. Ezért mielőtt a kutatópontokat véglegesen megkötötték volna, településtörténnel megvizsgáltatták a kérdéses község települési viszonyait, múltját és jelenét, hogy egészen új, vegyes eredetű telepítések, vagy éppen más anyanyelvű, esetleg újabbán és nem tökéletesen megmagyarosodott települések ne hozzanak hamis vagy legalábbis különleges értékelést kívánó szint a nyelvatlász kaleidoszkópjába. Az ily módon rögzített kutatópontokon azonban, ha a gyűjtő elegendő ok alapján szükségesnek látja, közben is lehet változtatni, természetesen az egész munkaközösség határozata alapján.

Különösen alapos és tüzetes megvitatásban részesült a feljegyzés kérdése. A munkaközösség sem az impresszionista feljegyzést nem találta kielégítőnek, sem a jelenségek mesterséges, szkematizáló kiegyenlítését, mert mind a kettő, más és más irányban, meghamisítja a való helyzetet, hanem közvetett eljárás mód mellett döntött. A gyűjtő mindenegyres kérdésre több adatközlőtől szerzi meg az adatát, akár egyidejűleg, akár egymásután vonva be őket adatgyűjtésébe. Egyezés esetében természetesen nincs nehézség. Eltérés esetén azonban mindig igyekszik pontosan megállapítani a valóban

szociális formákat, illetőleg, ha ilyen több is van, ezek egymáshoz való viszonyát.

Az adatközlők kora szempontjából a munkaközösség megállapodott abban, hogy általában középkorú (20-45 éves) alanyokat választ ki alapul, mindig bevonja azonban a fiatalabb és az idősebb korosztályokat is, hogy nemzedéki különbségekre is ügyelhessen, s ezeket, megállapított jelek segítségével föltüntethesse. Hasonlóképen vegyes településű — vegyes vallású — községekben a más vallású kisebbség nyelvét külön is megvizsgálja, s ugyancsak egyezményes jelek segítségével külön is feltünteti, ha erre szükség van. Az adatközlők kiválogatása szempontjából a nemzetközi irodalomban sokszor tárgyalt szempontokat természetesen érvényesíteni kell.

Módosulás történt azonban a nyelvatlasz-munkálatok szervezetében és munkatársai sorában. A munkálatok szervezését, az elvi kérdések eldöntését elnökletem alatt egy szerkesztő bizottság vette át, melynek tagjai Benkő Lóránt, Deme László, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Sulán Béla, és Szabó Dénes voltak, felelős Lőrincze Lajos lett, a Nyelvtudományi Intézet magyar osztályának vezetője, a jegyzőkönyveket Kálmán Béla vezette. E szerkesztő bizottság ülésein azonban Pais Dezső, noha élénk érdeklődéssel kísérte mindig és kíséri ma is a nyelvatlasz ügyét, a munkálatok folyását és fejlődését, más irányú elfoglaltsága miatt eleinte csak ritkán, később egyáltalában nem tudott részt venni, s ugyanez év őszén a Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottsága föl is mentette őt s csak engemet küldött ki folytatólagosan a munkálatok vezetésére. Mint említettem, 1951 januárjától a szerkesztőbizottság a megbeszélésekbe valamennyi munkatársat bevonta, hogy a gyűjtők egymás tapasztalatait közvetlenül átvehessék és értékesíteni tudják, a határozatok pedig a leghitelesebb formában, alakiságok nélkül mindenkinek rögtön tudomására jussanak. Így a megbeszélések az egész munkaközösség értekezleteivé váltak s a szerkesztőbizottság, noha formailag továbbra is fennáll, egyelőre mint tényleges külön szerv megszűnt tevékenykedni.

Maga az 1950. év februárjában meginduló, helyesebben a próbagyűjtések természetes folytatásaképp tovább épülő gyűjtés az addigi érvényesített elvek alapján folyt. Minthogy a megváltozott társadalmi, gazdasági s ezzel kapcsolatban a települési viszonyok, népmozgalmak stb. következtében a nyelvatlasz elkészítését hosszú időre kitolni nem volt tanácsos, okvetlen fenn kellett tehát tartani az eredeti elgondolást, a sokgyűjtős módszer (annál is inkább, mert mindenegyes gyűjtőnek a nyelvatlaszon kívül egyéb, sokszor igen időrabló munkafeladatai is voltak), noha többen, kezdettől fogva tudtuk és éreztük a sokgyűjtős eljárás mód hátrányait és veszélyeit. Igyekeztünk megtalálni a megfelelő módot arra, hogy e hátrányokat és veszélyeket elhanyagolható csekély mértékűre csökkentjük. — Történt azonban személyi változás a gyűjtőgárdában is, Temesi Mihály ugyanis egészségi állapotára és elfoglaltságára való tekintettel nem vállalhatta a megbízást. Maradtak tehát a következő gyűjtők: Benkő Lóránt, Deme László, Sulán Béla, Szabó Dénes, Kázmér Miklós, Kelemen József, Papp László, Péter László. A szóföldrajzi atlasz felgyűjtése viszont Kálmán Béla és Lőrincze Lajos feladata lett. Elmaradt ezuttal már a külön ellenőrzők kijelölése, ehelyett az eddig is nagyon hasznosnak bizonyult és ezután is időről időre megismétlendő kettős kiszállások, továbbá a szóföldrajzi és nyelvtani kérdőíveknek egy-egy azonos kutatóponton való följegyzése, tehát a kölcsönös ellenőrzés lépett.

Különösen fontos és gyümölcsöző volt az 1950. április 3—8-án valameny-

nyi munkatárs részvételével Budapesten tartott szakmai értekezlet (vö. MNy. XLVI, 150). Ekkor már minden gyűjtő megfelelő tapasztalatokat hozott, minden gyűjtő minden társával közös gyűjtésben részt vett volt, tehát a tapasztalatok megbeszélése és az egységes feljegyzési mód finomabb részletekbe menő megtárgyalása komoly eredményekkel járhatott. — Az értekezlet határozatot is hozott, mégpedig, hogy a nyelvtani kérdőívekhez próbaképpen 30 mondattani kérdést is csatol, s e kérdések összeválogatására megbízást adott Deme Lászlónak. A cél nem az volt, hogy e mondattani rész felölelje a mondattani jelenségek összességének területi megoszlását (mint amire, a lehetőség szerint, a hangtan, szótan és szórágózástan terén törekedett a munkaközösség), hanem hogy néhány változatoknak ígérkező mondattani tényt kiemeljen, s a munka során a munkatársak egyszersmind tapasztalatokat gyűjtsenek egy esetleg később elkészítendő mondattani atlaszhoz. — Az értekezlet azonban kívül két közös gyűjtést is végzett Hévizgyörkön és Apostagon. Ez utóbbi helyen került először alkalmazásba a felvevőgép (Wirewind Magnetophon), valamint utána a felvételek közös lehallgatása, lejegyzése, a lejegyzések összehasonlítása és megvitatása.

A közös gyűjtések és az ezeket követő megbeszélések során nyilvánvaló lett, amit eddig is többen képviseltünk a munkatársak között, hogy ha a gyűjtés egyöntetűségét, a nyelvatlasz adatainak egybevetettségét nem akarjuk kockáztatni, az eddigi munkamódszereket néhány lényeges ponton módosítani kell. Alapos megtárgyalás és némi vita után a következő hónapokban megszületett az a határozat, hogy 1. a kérdőívek egyes szavaihoz pontosan meg kell formulálni az egyes kérdéseket, mert csak így biztosítható a kapott feleletek egyenértékűsége; továbbá a kérdezés megkönnyítése és esetleges félreértések elkerülése végett a szóföldrajzi kérdések számára egyes tárgyokról, növényekről, állatokról jó, szemléletes ábrákat kell készíteni, ha szükséges színeseket (pl. madarakhoz), mert a jól felismerhető ábrára való kérdezés a leggyorsabb és a legmegbízhatóbb kérdezésmódnak mutatkozott; a nyelvtani kérdőívekhez viszont, melyekben sokszor egy nyelvtani alakot kell közvetve mintegy kicsalni a kérdéses alak sugalmazása nélkül az adatközlőből, egyes pontok mellé azonos helyzetképet kell röviden megfogalmazni, amelynek keretében akár az adat közlőtől adott válasz, akár az adatközlőtől kiegészítendő mondat azonos értékű és egymással teljes mértékben összevethető eredményeket hozzon; — 2. a feljegyzés teljes egyöntetűsége érdekében nemcsak az eddig is folytatott és helyesnek bizonyult közös kiszállásokat kell legalább időről időre megismételni, de a felvevőgépet fokozott mértékben kell igénybe venni. Ahol kétes, rövid pár nap alatt nem tisztázható vagy vitát eredményező hangváltozat bukkan föl, oda a felvevőgéppel kell kiszálni, s a felvételek lehallgatása alapján közösen tisztázni a kérdést.

A szóföldrajz gyűjtői azonnal hozzá is láttak, eddigi tapasztalataikra és állandó tapasztalatcseréikre támaszkodva, a kérdőívek rögzített kérdéseinek megfogalmazásához, majd e kérdések kipróbálásához, és e próbák alapján ahol kellett kiigazították, módosítottak első szövegezésüket, úgy hogy összelt a nyomtatott szóföldrajzi kérdőívek (655 kérdés) már a megszövegezett kérdésekkel jelentek meg nyomtatásban (A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve. Második rész, Budapest, 1950.). A nyelvtani ívek kérdéseinek és helyzetmegjelöléseinek szövege nem készülhetett el kellő időben, úgy hogy ezek az ívek ugyancsak 1950. őszén kérdések nélkül jelentek meg (A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve. Első rész, Budapest, 1950.). A kérdéseket később Deme László fogalmazta meg és 1951. február 15-ére készültek el,

egy példányban minden gyűjtőnek birtokában vannak, s gyakorlatilag kielégítő módon egészítik ki a nyomtatott kérdőívet.

Közben azonban a gyűjtés az idő sürgető rövidege miatt tovább folyt, noha a véglegesen megfogalmazott és lerögzített kérdőívek hiányában még mindig némi ideiglenes jelleggel. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy kutatópontként viszonylag csekély számú felelet szorul még pótlásra, kiegészítésre, helyesbítésre, ellenőrzésre, az egész gyűjtött anyag túlnyomó része azonban kifogástalanul használható.

Változás történt részben 1950 nyara folyamán, részben 1951 januárjától a gyűjtők rendjében. Különbő okokból kiváltak a gyűjtők közül Péter László, Kellemen József, Papp László, majd Deme László, Szabó Dénes és végül Sulán Béla, aki azonban, noha új munkaköre akadémiai szaktitkársága idejének túlnyomó részét leköti, csökkentett mértékben esetleg tovább is részt vehet a gyűjtésben. E személyi változások következtében az amúgy is kissé túlméretezett tervet 1950 őszén csökkenteni kellett. A nyelvtani kutatópontok számát 320-ban, a szóföldrajziakét 160-ban állapítottuk meg, s ennek arányában az első tervén során elvégzendő gyűjtési feladatokat is szűkebbre vettük. Így az 1950. év végéig a gyűjtés többé-kevésbé befejezettnek tekinthető (csak kisebb kiegészítésre szorul) 65 nyelvtani atlaszponton és 35 szóföldrajzin. Ez elvégzett pontok úgy oszlanak meg az ország területén, hogy lehetőleg az egész országot arányosan hálózák be, de természetesen lazább elhelyezkedéssel. Az így kapott hálózat aztán évről évre mind szorosabbra fog szűkülni. Ez eljárás mód következtében már az első év végén az egész országra kiterjedő nyelvatlasz-vázlatot kaptunk, melynek hálózata ugyan még igen ritka, de máris áttekintést ad az egész magyar nyelvterületről, és átmeneti formájában is használható munkaeszköz. Mint-hogy az ősz folyamán a gyűjtések eredménye, megbízhatósága, egyöntetűsége egészen biztató arányokban domborodott ki, elhatároztuk, hogy az adatokat térképre vetítjük, gondosan megkülönböztetve a véglegesít a bizonytalantól, s így már menet közben is állandóan használható munkaeszköz áll majd a Nyelvtudományi Intézetben a kutatók rendelkezésére. A térképlapok előkészítése megindult, és az év végéig a munkatérképek (a vízrajzi hálózat halvány nyomású vázlatával) megfelelő számban rendelkezésre állottak.

A Magyar Tudományos Akadémia nagyhete alatt a külföldi akadémiai képviselőfében Budapestre érkezett nyelvész akadémikusok megtekintették a nyelvatlasz-munkálatokat, sőt igen nagy érdeklődéssel, tüzetes kérdezősködéssel alaposan beléjük tekintettek. Nagy magnyugvásunkra szolgált, hogy nemcsak semmi kivetnivalót nem találtak, hanem ellenkezőleg a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak nyelvatlaszunk elvi felépítéséről és gyakorlati megvalósításáról egyaránt.

Örvendetes volt a nyelvatlasz szempontjából az az esemény is, hogy a Nyelvtudományi Intézet, melynek keretében és munkatársai egy részének igénybevételével folytak közösségünk munkálatai, végleg a Magyar Tudományos Akadémia fennhatósága alá került, mint az akadémia Nyelvtudományi Intézete. Így a nyelvatlasz teljes költségvetése is az akadémia költségvetési keretébe került, s e hatalmas anyagi áldozatokat kívánó munka jövője az anyagi fedezet szempontjából is biztosítva van.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni vándorgyűlésének keretében (1950 október 27-29.) szakmai megbeszéléseket nem folytattunk, mert rendszeresen tartott értekezleteinken amúgyis minden kérdés alapos megvitatásban részesült, s kötelező határozatokkal eldőlt, ellenben közös kiszál-

lást tartott a munkaközösség Téglás községben s ezen több, eltérő rendszerű felvevőgép is használatba került. A közös kiszállás és a felvett szövegek lehallgatása ismét igen tanulságos volt, s egyrészt mindenkit meggyőzött arról, hogy munkánk állandóan igen jelentős mértékben tökéletesedik, másrészt, hogy a felvevőgépeknek immár az eddiginél jóval nagyobb teret kell adni, nem ugyan magában a gyűjtésben, de a gyűjtés fonetikai vonatkozásainak ellenőrzésében, valamint a hallás és jelölés tökéletesen egyöntetűvételében.

Az 1951 január 2-án tartott értekezleten számba vettük az elért eredményeket. Elégtétellel állapítottuk meg, egyrészt hogy ezek az eredmények számottévők, máris igen értékesek és használhatók, másrészt, hogy már sokkal kevesebb és kevésbé jelentékeny hibára kellett irányozni figyelmünket és keresni orvoslást. Átvizsgáltuk még egyszer a két kérdőív egyes kérdéseit, és a még szükségesnek mutatókat, egyébként immár igen csekély számú javításokat, pótlásokat végrehajtottuk. Legkevesebb meggyőző volt a mondattani gyűjtés eredménye; az eredetileg 30-ra tervezett kérdések száma menetközben már 15-re csökkent, de ezek körül is mutatkoztak komoly nehézségek. Tekintettel azonban arra, hogy a mondattani rész úgyszólván csak kísérletnek számít, teljességre semmiképpen sem törekszik, kis terjedelme következtében kérdezése számottéví időt nem vesz igénybe, az értekezlet úgy határozott, hogy a gyűjtést ebben az irányban is folytatja az eddigi mederben, s majd később dönt az eredmények sorsáról.

A nyelvtani atlasz egyes pontjaihoz szükséges kérdések és helyzetmegjelölések ekkor már részben elkészültek, és Deme László jelentette, hogy február 15-éig teljesen elkészülnek és a gyűjtők rendelkezésére állnak. Magukkal a kérdésekkel az egész munkaközösség azonban mind máig nem foglalkozott.

Mint hogy a szövegdrajzi kérdőívekhez készített képek igen célszerűeknek bizonyultak, az értekezlet elhatározta, hogy a nyelvtani kérdőív egyes pontjaihoz is készített rajzokat. Ezek azóta el is készültek és a használatban igen jó szolgálatot tesznek.

Az értekezlet határozataként megkezdődött az eddig gyűjtött anyag térképre vetítése. Ez nemcsak máris nyelvatlasz-szerűen hozzáférhetővé teszi az anyagot, de fölhívja a figyelmet esetleges hiányokra, feltűnőségekre, bizonytalanságokra, melyek pótlásáról, ellenőrzéséről gondoskodni kell. A határozat értelmében 1951. szeptemberéig az egész addig gyűjtött anyagnak térképre kell kerülnie, s azontúl minden kiszállást közvetlenül követve a gyűjtött anyagot át kell vinni a térképlapokra.

1951 januárjától kezdve megindult a gépi fölvételek rendszeres közös lehallgatása, lejegyzése és a jegyzések megbeszélése. Hegedűs Lajos, az intézet fonetikus a munkaközösségtől megjelölt kutatópontokra kiszáll és hangfelvételt készít. Ezek a diszkothékába kerülnek és segítségükkel a nyelvatlasz adatok hangtani megbízhatóságát állandóan ellenőrizni lehet, s ilyen ellenőrzés lehetősége még nemzedékek után is változatlanul fenn fog állni. Egyben azonban hetenként egyszer a nyelvatlasz minden gyűjtője közösen, de egymástól függetlenül lehallgat egy lemezt vagy lemezrészletet, mégpedig ismételtén, miközben a lemezt szövege köznyelvi helyesírásban előtte van. Ezen aztán elvégzi a hallott hangtani tényeknek megfelelően a kellő változtatásokat. Ezután a lejegyzéseket egymással összevetik, az esetleges eltéréseket a lemezt újra lejátszatva megvitatják, míg megállapodásra jutnak. E megbeszélések nemcsak rendkívül gyümölcsözőknek bizonyultak a hangértékek normalizálása és a fonetikai érzékelés

egyöntetősége szempontjából, de egyszersmind nagyon megnyugtatóknak. Gyűjtőink immár szinte teljes egyöntetűséggel jegyzik le a számukra új szöveget, ami nemcsak igen elismerésre méltó teljesítmény, de egyben záloga annak is, hogy a több gyűjtő párhuzamos működése a nyelvatlasz- adatok egyértékűségét és egybevetettségét figyelmet érdemlő mértékben nem veszélyeztetik. Vidéki gyűjtőkhöz a lemezt az intézet postán juttatja el, ő viszont lejegyzését felküldi, ezt megfelelő megjegyzésekkel hozzá visszazáraztatják. Ilyen módon az ő munkája is állandóan összhangban marad a többiekével.

Mint hogy a nyelvatlasz munkaközössége kívánatosnak tartja, hogy a nyelvatlasz munkálatok kiterjedjenek Románia és Csehszlovákia magyarlakta vidékeire és ott a magyarországiakkal teljes összhangban végeztesenek, javaslatot tettem a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi bizottságában arra, hogy a bizottság kérésére Akadémiánk forduljon a megfelelő úton Románia és Csehszlovákia kormányához és kérje a nyelvatlasz-munkálatoknak ilyen irányban és megfelelő módon való kiterjesztésének lehetővé tételét. Az Akadémia Nyelvtudományi bizottsága ezt a javaslatot, mely a célravezető eljárás módjára is kiterjedt, magáévá tette és a szükséges lépések megindultak.

A munkaközösség elhatározta, hogy az egész eddig összegyűlt anyagot, valamint az ezután összegyűjtendőt kicéduláztatja, beleértve azt az értékes szóanyagot is, melyet a nyelvatlasz gyűjtések közben mellesleg jegyeztek fel a gyűjtők. E kicéduláztatás kettős célt szolgálna, egyrészt, hogy az egy-egy kutatópontra vonatkozó nem jelentékteien ilyen szóanyag a térképekétől eltérő csoportosításban is a kutatók rendelkezésére állhasson, másrészt, hogy az új tájszótár munkaközössége számára a nyelvatlasz-gyűjtések során feljegyzett jelentékeny számú és igen értékes tájszóanyag feldolgozható legyen. E munka — megfelelő munkaerő hiányában — egyelőre nem indult meg, de remény van rá, hogy rövidesen megkezdődhetik. Az új magyar tájszótár munkaközössége a maga részéről a saját céljaira való cédulázást készséggel vállalja.

A nyelvatlasz-munkálatok számszerű eredménye 1951. március végéig :

1. gyűjtés : A. nyelvtani 76 pont, B. szóföldrajzi 41 pont.
  2. térképre jegyzés : A. nyelvtani 34 pont, B. szóföldrajzi : 28 pont
- A munkatársak a gyűjtést és a beírást munkaversenyben végzik.

Nem kétséges, hogy a nyelvatlasz-munkaközösség küzdelmes erőfeszítéseiről szóló vázlatos beszámolómból minden tárgyilagosság ellenére kicsendül a tisztességgel végzett és nem eredménytelen munka jól eső tudata. Az adott viszonyokat tekintve : a gyűjtők számának leolvadását, egyéb súlyos kötelezettségeiket, továbbá elkerülhetetlen emberi gyöngeségeket melyekkel mindig számot kell vetni, talán lendületesebben és lelkiismeretesebben nem is lehetett volna a nyelvatlasz ügyét előre vinni. Minden munkatárs alapos szaktudással, szeretettel, buzgalommal, teljes erőbedobással dolgozott, s az a tetemes anyagi áldozat, mely a dolgozó nép fáradságának gyömolcséből e tudományos célt támogatja, nem volt és nem lesz hiábavaló. Mégis most szemlémet egy fogyatékoság, egy sajnálatos hiány megemlékezésével kell zárnom, intő például önmagunknak, hogy minden igyekezetünk ellenére mégsem folyt talán minden úgy, ahogyan a legjobban folyhatott volna. Első nyelvatlasz-beszámolómban kifejtettem, hogy a nagy magyar

nyelvatlaszon kívül éppúgy szükség van szűk hálózatú, kicsiny, de jól átgondolt kérdőívű regionális atlaszok egész sorára, és a két feladat megvalósítása párhuzamosan kell, hogy történjék, mert e kis tájatlászok mutatják meg igazán a nyelv nyüzsgő életét, a társadalmi és gazdasági erők nyelvi vetületét s a naggyal mintegy kiegészítik egymást. Nos, e tájatlászok érdekében semmi sem történt. Minden erőnket a nagy munkára vetettük, s közben megfélekedtünk a nem kevésbé fontos kis munkákról. Varga Lajos Bódva melléki anyaga elkallódott, Szabó Dénes szigetközi anyagát nem állította össze, Keresztes Kálmán ormánsági gyűjtése elakadt, új kezdeményezésnek pedig — és ez a legsajánlatosabb — nyoma sincs. Csupán Szabó T. Attila és munkatársai váltották be ígéretüket, megcsinálták a kalotaszegi nyelvatlaszt, sőt ez érdekes térképekből 25-öt közzé is tettek (Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula, 25 lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből, Kolozsvár, 1944), s ugyancsak Szabó T. Attila és tanítványai indították meg az igen sűrű hálózatú moldvai csángó nyelvatlasz-gyűjtést, sőt alapos, rendkívül fáradságos munkával nagyjában be is fejezték. E munkákról nagy örömmel értesültünk, de nekünk ebben semmi részünk, érdemünk-nincs, ellenben kell, hogy barátaink eredménye a saját mulasztásunkra rá, irányítsa figyelmünket. Igaz, mentség van elég. Keresztes Kálmán más, nagyszabású és igen fontos munkán dolgozik egyéb hivatalos elfoglaltságán kívül, Szabó Dénest sokáig az értelmező szótár tartotta lekötve, s minden népnyelvi gyűjtőnek, minden képzett nyelvésznek annyi a tudományos feladata, oly sok párhuzamos sinen fut egyszerre a munkája, hogy szinte állandóan teljesítőképessége felső határán jár. De gondunk kell, hogy legyen erre a feladatra is, mely nem kevésbé fontos, mint a másik, s noha diadalmenettől a nagy atlaszsal kapcsolatban is igen-igen távol vagyunk és talán soha kiérdemelni nem is fogjuk (ezt nem mi ítéldhetjük meg), a részletsikerek mellé sem árt, ha a lelkiismeret dévaj legionáriusa fülünkbe dúdolja azt, amivel adósok vagyunk.¹

Bárcki Géza.

¹E beszámoló 1951. áprilisában készült. Azóta nemcsak a munka folyt megfelelő mederben és a megoldott feladatok szaporodtak, de a munkaközösség egyéb üdvös kezdeményezéseken kívül javaslatomra elhatározta a regionális atlaszok sorozatának megindítását. A munkálatok meg is indultak.